

DUNHUANG VE TUVA'DAKİ TÜRK RUNİK METİNLERİNDE BULUNAN MANİHAİST MOTİFLER*

Ali ÇELİK**

Geliş Tarihi: Aralık, 2016

Kabul Tarihi: Mart, 2017

Öz

Bu makalede eski Türkçe dönemine ait iki metin ele alınmıştır. Bunlardan birincisi 930 yılında Dunhuang'daki Dayuntang Manihaist manastırında yazılmış olan Irk Bitig adlı fal kitabıdır. İkincisi ise Tuva'daki Yenisey nehrinin kıyısında bulunan runik mezar taşıdır. Bu mezar taşı, 9. yy.'nin ikinci yarısında Kırgız Han'ın yeğenine ithaf edilmiştir. İki metinde Manihaist geleneklerinin tesiri görülmektedir. Bu durum göstermektedir ki orta devrin ilk dönemlerindeki coğrafi bölgelerde Manihaistlerin kültürü ve dini büyük ölçüde etkili olmuştur.

Anahtar Sözcükler: Manihaist, Dunhuang, Bodhisattva, Irk Bitig, Elegest II.

MANICHAEAN MOTEVIES IN THE TURKIC RUNIC TEXTS FROM DUNHUANG AND TUVA

Abstract

Two texts from the old Turkish period were handled in this article. The first one is Irk Bitig as called omen of books that was written in 930 in the Dayuntang Manichaeon monastery in Dunhuang. The second one is the runic epitaph on the bank of the Yenisei river in Tuva. This epitaph was dedicated to Kyrgyz Khan's nephew in the second half of the 9th century. There are traces of Manichaeon tradition in the two texts. This situation indicates that the culture and religion of Manichaeon have become highly effective in the early periods of the middle in the geographical regions.

Keywords: Manichaeon, Dunhuang, Bodhisattva, Irk Bitig, Elegest II.

Irk Bitig (Fal kitabı), birçok bilim adamının dikkatini çeken edebî bir eserdir. Derin bilimsel yorumların sonucunda eserde birtakım kültürel etkilerin olduğu görülmektedir. Son zamanlara kadar yine de içeriğiyle ilgili çeşitli sorular yanında tam tarihi ve kaynağı hakkında bazı belirsizlikler vardır. J. R. Hamilton'un değerli araştırmalarıyla şu ana kadar en bilineni, Irk Bitig'in M.S. 17 Mart 930 yılında Büyük Bulut'un Manihaist manastırında tamamlandığıdır (*Taygüntan manystan*, 大雲堂 Dà yún táng). Eserin yazarı ya da derleyeni, bu çalışmayı büyük

* Sergei Klyashorny tarafından 2012'de yayınlanan Manichaeon Motives in the Turkic Runic Texts from Dunhuang and Tuva, Dunhuang Studies: Prospects and Problem for the Coming Second Century of Research, Russian Academy of Sciences Institute of Oriental Manuscripts, Slavia, St. Petersburg, p. 112-114. adlı çalışma İngilizceden Türkçeye Ali Çelik tarafından çevrilmiştir.

** Uzman; Türkoloji, alicelik1989@mynet.com.

erkek kardeşi yani General *İt Açuq*'a adayan, küçük bir rahipti (*kiçig di(n)tar*) (Hamilton 1975, 7-19).

Eserin nerede oluşturulduğu, yazarın mesleği ve sosyal statüsü hakkındaki bilgilerle birlikte eserde birtakım Manihaist izler bulmak da mümkündür. Oldukça belirsiz bazı açıklamaların varlığı dışında *Irk Bitig*'de Manihaist edebiyatı geleneğinin izleri ya da kanıtları yoktur (Gabain 1964, 215-216). Ayrıca bu bağlamda *Irk Bitig*'den bir parça ilgi çekici olabilir, yani fal kitabının 19. paragrafında “beyaz at” anlatılmaktadır. İlgili kısım şöyledir:

Metin:

Aq (a)t q(a)rş(i)sın üç boluyta t(a)lulap(a)n (a)γ(i)nka ötügkâ idmiş tir. qorqma, (ä)dgüti ötü; (a)yinma, (ä)dgüti y(a)lb(a)r tir. (a)nça bili; (ä)dgü ol.

Çeviri:

Beyaz at, hayatının üç devresinde düşman seçen, tövbe ve dua için başvurdu, o der ki “korkma, çok dua et; korkma, çok yalvar” (Tekin, 1993: 12-13).

“19. paragraf tamamen belirsizdir” açıklamasını yapan Gerard Clauson'a dayanak, küçük hikâyenin duygusuz olduğu kabul edilebilir (Clauson, 1961: 221). 25 yıldan daha evvel, eserin ana kahramanının adı için yeni bir okuma önerisinde bulundum ve bu parçanın anlamını açıklamak için bir çalışma yapmıştım. *aq at* (beyaz at)'ın yerine beyaz giysi giyen bir Mani rahibi anlamındaki *aq ata* (beyaz baba) diye okumuştum (Klyashtornyj, 1981: 129-131). Benim varsayımım böyleydi ki ikinci kelime yeterince açık yazılmamıştı yahut biz burada yazarın hatasını aynen tekrar etmiştik; ancak bu varsayım, haklı olarak Peter Zieme tarafından kabul görmemişti (Zieme, 1984: 378-379).

At, ne Türk kültüründeki bir özellik ya da bir kahramanın yardımcısı ne de Manihaizm geleneğindeki bilge rehber ya da dinî öğretmen vasfındadır. Bu durum, onun buradaki bütün parçasının yorumu neredeyse daha az ya da daha çok ikna etmesi zordur. Manihaist edebiyatındaki Budist ödünclemeler olası yorumların sınırını genişletebilir. W. Bang tarafından yayımlanan *Manichäische Erzähler* adlı çalışmasındaki, Genç Prens Bodhisattva¹, Budist geleneğinden doğrudan yapılmış ödünclemelerden biridir (Bang, 1931: 7-9).

Hikâyede genç prens sarayından ayrılıp beyaz atı *Kaüthaka* (ya da *Çandaka*, metinde diğer adla gösterilir)'nın üzerinde şehrin sokaklarında ilerler. Prens ilk kez hasta, yaşlı ve ölmüş birini görür. Bu gördükleriyle ilgili olarak atından bir açıklama yapmasını ister. Prensın atı, bir

¹ Makalede Boghisattva olarak geçmektedir; ancak W. Bang'ın ilgili eserinde Bodhisattva biçiminde yazılmıştır. Bu sebeple makalenin genelinde de Bodhisattva olarak düzeltilmeye gidilmiştir (Çevirici notu).

öğretmen ve ruhani rehber vasfında hareket ederek prene varoluş döngüsü ve insan yaşamındaki değişimler hakkında bilgiler verir.

Ayrıca biz Koço’da bulunan Manihaist tapınağındaki duvar resimlerinin birinde Prens Bodhisattva’nın beyaz atı *Kaüthaka*’nın üzerindeki tasvirini bulduk (Resim 1). Bu tasvirin incelenmesi H. J. Klimkeit tarafından başlandı ve ispatlandı ki tasvir, geleneksel Manihaist sanatına aittir. Bodhisattva’nın selamlama hareketleri (*vitarka-mudrā*) Manihaist ritüellerine göre sol el ile yapılır (Klimkeit, 1984: 91-95).

Resim 1: "Prens Bodhisattva beyaz atı Kaüthaka'ya binerken." Turfan-Koço'daki duvar resminin küçük bir parçası, 9. yy. Kaynak: B. Rowland. Zentralasien (Baden-Baden, 1970: 194).

Şöyle önerilebilir ki Manihaist edebiyat ve sanat geleneğinde de olan beyaz at *Kaüthaka*'ya binmiş Prens Bodhisattva'nın Budist tasviri Irk Bitig'in 19. paragrafında daha da geliştirilmiştir.

Bu hikâyede at-öğretmen özgür bir şahsa dönüşür. Metinde anlatılmamış olup öğretmeyi amaç edinen kişilikten ayrılır. At, prensi düşmanın karanlık güçlerinin üstesinden gelebilmesi için gerekli olan duaları ve tövbeleri ettirmeye zorlar. Bu uyarılar ile yakarışlar metin içerisindeki yaygın olan Türk kozmogonisinin yapı üçlemesiyle birleşmektedir. Bu da Türk çevresindeki Manihaist fikirlerin gelişimindeki tüm karmaşıklığı açıklamaktadır.

Eğer *İrk Bitig*'in 19. paragrafında yorum önerisi muhtemel bir hipotezin ötesine gitmezse, o zaman Manihaist motifin şüphesiz varlığının Eski Türkçe fal kitabında ipuçlarını görmek mümkündür.

Bundan başka Tuva'daki eski Türk yazıtlarından Elegest II (E 52) mezar taşında Manihaizmin izini buldum. Yenisey nehrinden uzakta bulunmayan bir yerde Yakışıklı kişi lakabındaki komutan olan Kırgız Han'ın yeğeninin adına üç satırlık runik kitabe keşfedilmiştir. Açıkça yazıtın ana kahramanı ile bağlantılı olan yazıtın son satırında savaş tanrısı ile Türkçe olmayan bir isimden bahsedilmiştir (Klyashtornyj, 1964: 126)². Bu bilgi onun kalıcı hizmet (*joγ*) süresince varlığını gösterir ki rutin bir şekilde Orhun yazıtlarında da tespit edilir; fakat bu henüz Yenisey yazıtlarında doğrulanmamıştır.

Elegest yazıtı defalarca yayımlandı; ancak en kesin ve doğru biçimde uygun okuma İ.V. Kormuşin tarafından yapıldığı düşünülmektedir (Kormushin, 2008: 144):

- 1) körtlä saγun bän äçim qanym-a
- 2) böγü tärkän är ärdämindä
- 3) çaç bar sayra saγun

Ayrıca Kormuşin'in sadece bir detayından farklı olarak ben, yazıtta kendi tercümemi tercih etmekteyim:

- 1) Ah benim amcam (büyük erkek kardeşim) Han! Ben General Yakışıklı!
- 2) Ben akıllı (bilge) yönetici. (Han'ın soyundan) ve erdemli savaşçıyım (ya da: ben Böγü-Tärkän, erdemli savaşçı)
- 3) Çaç'tan savaş tanrısı Bar Sayra (Sahra)

İ. V. kormuşin son satırı yorumsuz olarak şöyle tercüme etmiştir:

- (3) Soğdlu Bar Sayra-Sangun

Gerçekten M.Ö. 1. yy.'de Çaç (Taşkent vahası) bir Soğd sınır bölge-şehriydi ve göçmen bozkırlılarla yakın ilişkideydi (Klyashtornyj, 1964: 157-161)³. Son iki satırın yorumunda iki eleştirel durum düşünülmelidir.

İlk olarak kişi adları, Çince metinlerde "batılı yabancı" (*hu*) adlarının imlâsında kabul edilen kurala göre yazılır (Henning 1940, 8-10). Eğer metinde bahsedilen kişinin etnik-bölgesel kökeni Soğdca olarak gösterildiyse, *c'cn*'y şeklini alabilir (Çaç, Çaçlı).

Bu gibi durumlarda Türk runik yazıtlarında *soγdaq* (Soğd, Soğdlu), *buqaraq* (Buhara, Buharalı) gibi şekiller de kullanılmıştır (Klyashtornyj, 1964: 127-129).⁴ Bu şekiller, *Soγd*

² Kül Tegin'i anma töreninde yabancı onursal konuklarının listesinin analizi verilmiştir.

³ Bozkırlılar ile Çaçlıların bağlantılarına bakınız.

toponimiyle beraber bulunmaktadır. Aksine Çince metinlerde Soğdluların kişiye özel isimleri, tabi oldukları Çince şehir-devlet isimlerin önce gelir ki bu durum saygın kişinin soyuna da işaret eder: *Kang Shier* (Semerkantlı Shier), Shi Wannian (Çaçlı Wannian). Shi soyadı Soğdca bir soyadıdır (ve Taşkent’i gösterir) (Pulleyblank, 1955: 104).

Neredeyse bütün bu açıklamalar, Çin ve komşu devletlerde (Türk Kağanlığı, batı bölgesi) yaşayan Soğdluların birkaç nesil boyunca ve düzenli olarak sadece ilk ana yurtlarını göstermektedir (Pulleyblank, 1952: 317-356; Arakawa, 2008: 67-94).

İkinci olarak “bar” (Süryanice oğul) ile başlayan ismin özel şekli, onun hem Semitik (Süryani) hem de günah çıkarma, itiraf etme mahiyetinde bir kimlik olduğunu gösterir. Bizim konumuzla ilgili olarak Semitik bir isim veren Soğdlu’nun (Çaçlı), Süryaniler tarafından Çin ve Orta Asya’da yayılan dinlerden birisine tabi olması en muhtemeldi. Böyle iki din vardı: Hıristiyanlık (Nesturilik) ve Manihaizm. Şu aşikârdır ki bizim ilgilendiğimiz ismin ikinci kısmı olan *sayra*’nın etimolojisi, sadece birtakım fikirler ışığında problemin sonucuna götürmektedir. Bu durumda Türk runik imlâsı doğru biçimde Süryanice *sahrā* (ay) kelimesinin fonetik versiyonunu ortaya koyar. Sonuç olarak bütün ifade *bar sayra (sahrā)*, ayın oğlu diye anlamlandırılabilir (Margoliuth, 1927: 62).⁵

Hıristiyanlıkta ay ve güneş kültü yoktur; ama Manihaizm’de çok iyi bilinir ve yaygındır (Klimkeit, 1983: 11-23). İlâhi bir isim taşıyan Soğdlu generallin adı açıkça “ışık dini”ni gösterir.

Yenisey havzasında Soğdluların varlığının gerçeği, bu durumda, en muhtemel ilişkilerini doğrular ki Batı bölgeleri ya da Doğu Türkistan ve Yenisey Kırgızlarının bölgeleri arasında Soğdlu yerlilerin kalabalık kolonileri vardı (göçmenler ya da Çaçlı içeren Soğd şehirlerinden göçmenlerin torunları) (İwami, 2008: 41-65). Yenisey Kırgız, Doğu Türkistan ve Çin arasındaki aktif ilişkiler MS 9 yy.’nin ikinci yarısına tarihlenir. Bu nedenle biz diyebiliriz ki Elegest II Yazıtı en muhtemel bu devirde oluşmuştur (Klyashtornyj, 2008: 207-211).

Kaynaklar

- ARAKAWA, M. (2008). Sogdians and the Royal House of Ch’ü in the Kao-ch’ang Kingdom. *Acta Asiatica*, 94, 67-94.
- CLAUSON, G. (1961). Notes on the “İrq Bitig.”. *Ural-Altaysche Jahrbücher*, XXXIII (3-4), 221.
- GABAIN, A. V. (1964). Die alttürkische Literatur. *Philologiae Turcicae Fundamenta*. (II. Ed. by L. Bazinetal. Wiesbaden: Franz Steiner), 215-216.

⁴ Buqaraq, sogd ve sogdaq terimlerinin ilişkisi için bakılabilir.

⁵ Semitojist N. S. Smelova’nın içten yardımı için minnettarım.

- HAMILTON, J. (1975). Le colophon de l'İrq bitig. *Turcica. Revue d'étude turques*, VII, 7-19.
- HENNING, W. B. (1940). *Sogdica*. London: The Royal Asiatic Society (James G. Forlong Fund, XXI).
- IWAMI, K. (2008). Turks and Sogdians in China during the T'ang Period. *Acta Asiatica*, 94, 41-65.
- KLIMKEIT, H. J. (1983). The Sun and Moon as gods in Central Asia. *South Asian Religious Art Studiest*, 2, 11-23.
- KLIMKEIT, H. J. (1984). Das Pferd Kantaka-Symbol buddistischer Erzähl-und Kunstelemente im zentralasiatischen Manichäismus. *Aus dem Osten des Alexanderreiches*. Festschrift für Klaus Fischer. (Ed. by J. Ozols and V. Thewalt). Köln: Dumont Buchverlag, 91-95.
- KLYASHTORNJY, S. G. (1964). [Кляшторный С. Г.] *Drevnetyurkskie runichekie pamyatniki kak instochnik po istorii Srednej Azii*. [Turkic Runic Monuments as Source for History of Central Asia]. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии Moscow: Nauka, GRVL.
- KLYASHTORNJY, S. G. (1981). [Кляшторный С. Г.]. Mifologicheskie syuzhety v drevnetyurkskikh pamyatnikakh [Mythological Subjects in Old Turkic Monuments]. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках. *Tyurkologicheskij sbornik 1977*. Moscow: Vostochnaya literatura, 129-131.
- KLYASHTORNJY, S. G. (2008). [Кляшторный С. Г.]. Vtoroj pamyatnik iz Tuvy: interpretatsiya i data [The Second Monument from Tuva: Interpretation and Date]. Второй памятник из Тувы: интерпретация и дата. *Tyurkologicheskij sbornik 2006*. Moscow: Vostochnaya literatura, 207-211.
- KORMUSHIN I. V. (2008). [Кормушин И.В.] *Tyursksie yenisejskiye epitafii. Grammatika. Tekstologiya* [Turkic Yenisey Epitaphs. Grammar. Textual Studies]. Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика. Текстология. Moscow: Nauka, GRLV.
- MARGOLIOUTH, J. P. (1927). *Supplement to the Thesaurus Syriacus of R. Payne Smith*. Oxford: Clarendon Press.
- PULLEYBLANK, E. G. (1952). A Sogdian Colony in Inner Mongolia. *T'oung Pao*, 41, 317-356.
- PULLEYBLANK, E. G. (1955). *The Background of the Rebellion of an Lu-shan*. London: Oxford University Press (Oriental Series 4).
- TEKIN, T. (1993). *Irq Bitig. The Book of Omens*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- ZIEME, P. (1984). Review. *Orientalistische Literaturzeitung*, 79(4), 378-379.
- BANG, W. (1931). Manichäische Erzähler. *Le Muséon*, XLIV, 7-9.